

Концтабір Аушвіц Український вимір

дослідження, документи, свідчення

УДК 94(100):343.819.5(438)(=161.2)]"1939/1945"

К65

Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2019. – 324 с.

ISBN 978-617-635-148-1

Видання сфокусоване на долях жителів України, для яких найбільшим випробуванням війни стало ув'язнення в Аушвіці. Історія зловісного табору та його бранців подана крізь призму оригінальних его-джерел із фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні, а також актуального наукового дискурсу, що віддзеркалює сучасний стан дослідження цієї теми в Україні та світі.

Книжка призначена для науковців, дослідників, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України періоду Другої світової війни.

Редакційна колегія

В. Смолій, І. Ковальчук, Л. Легасова (керівник проекту), О. Лисенко (науковий редактор),
І. Патриляк, В. Сімперович (відповідальний секретар), О. Білоус

Рецензенти

Ю. Шаповал, доктор історичних наук, професор
І. Щупак, кандидат історичних наук

Автори та упорядники

Л. Легасова, О. Білоус, М. Гон, О. Гон, В. Горобець, О. Ісаюк, Т. Кобилянський,
О. Лисенко, Т. Пастушенко, В. Смірнова, Н. Смолярчук, А. Усач

Редагування, коректура: Ю. Бедрик, І. Шарабанова
Дизайн, верстка: В. Громов, С. Нікітіна

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 8 від 31 жовтня 2019 р., та вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 6 від 27 вересня 2019 р.

ISBN 978-617-635-148-1

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

Вступне слово. Валерій Смолій	6
Від упорядників. Любов Легасова	8

ЧАСТИНА I Наукові дослідження

Олександр Лисенко, Тетяна Пастушенко Концтабір Аушвіц-Біркенау: історія і пам'ять	12
Валентина Смірнова, Олександр Білоус Концтабірне буття в Аушвіці: джерелознавчий зріз музейної колекції	31
Томаш Кобилянський Українці в концентраційному таборі Аушвіц	57
Олеся Ісаюк Члени ОУН(б) в Аушвіці: тактика виживання та спротиву (за працями Б. Беттельгайма й В. Франкла)	67
Максим Гон, Олександр Гон Аушвіц у «композиції» Голокосту	83
Тетяна Пастушенко, Андрій Усач Охоронці концтабору Аушвіц: відбір, підготовка та соціальний склад вахманшафту СС	101
Віталій Горобець, Надія Смолярчук Визволення концтабору Аушвіц: музейно-джерельний контент	115

ЧАСТИНА II

Письмові та усні спогади колишніх в'язнів Аушвіцу

.....	
1. Інтерв'ю з Тамарою Воробейковою (Дураковою)	135
2. Інтерв'ю з Петром Гайком	140
3. Інтерв'ю з Анастасією Гулей	143
4. Інтерв'ю з Богданом Качором	152
5. Інтерв'ю з Ганною Даниловою (Кондратенко)	154
6. Інтерв'ю з Іваном Кривошеєвим	158
7. Інтерв'ю з Вірою Лебедевою	162
8. Інтерв'ю з Миколою Пиваком	168
9. Інтерв'ю з Петром Ретвицьким	170
10. Інтерв'ю з Іваном Романенком	175
11. Інтерв'ю з Ганною Стрижковою (Коваль)	178
12. Інтерв'ю з Валентиною Сукало	179
13. Інтерв'ю з Ганною Щербиненко (Дорогою)	184
14. Спогади Павла Гребенюка	187
15. Спогади Віри Дехтяренко (Литвиненко)	206
16. Інтерв'ю з Лідією Біль (Гоянюк) (фрагмент)	212
17. Інтерв'ю з Ігорем Маліцьким	219

ЧАСТИНА III

Мовою музейних джерел	223
-----------------------------	-----

Науково-довідковий апарат

Список українців та вихідців з України – в'язнів концтабору Аушвіц	259
Біографічні довідки персоналій	305
Іменний покажчик	314
Географічний покажчик	319
Перелік умовних скорочень	323

ВСТУПНЕ СЛОВО

Цивілізаційні катастрофи, до яких, безперечно, належать Друга світова війна й Голокост, одна з найтрагічніших її сторінок, ставлять перед науковцями складні завдання, пов'язані з системним аналізом причин таких явищ, їхньої природи, механізмів та наслідків. Незасвоєні уроки історії завжди загрожують повторенням трагічних помилок минулого.

Комплексне осмислення феноменології Голокосту сформувало підстави для усвідомлення принципового твердження: він виходить далеко за межі Другої світової війни і належить до проблем не стільки конкретно-історичного, скільки гуманітарно-цивілізаційного рівня.

Одним із символів Другої світової війни та Голокосту став нацистський табір смерті Аушвіц-Біркенау, що поєднав у собі смислові вектори обох явищ.

Польський соціолог проф. С. Капральський, визначаючи місію Державного музею Аушвіц-Біркенау в наявному «ландшафті пам'яті», ставить важливе для осягнення його сутності питання: «Хоч Аушвіц є поліфонічним місцем пам'яті, в якому різноманітні групи намагаються знайти свою власну ідентичність, і розповідь про яке розмаїтто створюється залежно від використаних перспектив, дискурсів та символік, він досі становить фундаментальну проблему: як показати Голокост, а також події, що, на думку багатьох, неможливо виразити за допомогою музейних чи художніх засобів?».

Новий видавничий проект, реалізований у межах унікальної серії «Дослідження, документи, свідчення» науковцями Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс та Інституту історії України НАН України, є результатом пошуку синтетичного формату репрезентації багатовимірних проблем, у яких органічно поєднуються археографічний, музейний та інтерпретаційний складники.

Глибинні сенси Аушвіцу виводять на значно ширше розуміння того, що породжують тоталітарні ідеології та режими, наскільки обмеженими є стримувальні можливості суспільної моралі, внутрішнього й міжнародного права, громадянських інституцій та ініціатив, якими крихкими бувають конструкції суспільного договору, що підтримують мирне співіснування й соціальну згоду.

У зв'язку із цим постає проблема відповідальності за те, щоб сучасний соціум не забував подій такого трагічного регістру, як це штучно робилось упродовж повоєнних десятиліть. І тут не зайвим буде звернутися до напрацювань Е. Дюркгайма і М. Гальбвакса, які наголошували на тому, що базовою

функцією колективної історичної пам'яті є формування умов для солідарності між різними акторами суспільного життя та створення можливості для інтеграції індивідуальних переживань і досвіду до колективних контекстів минулого і в такий спосіб надання їм певних значень.

Пропонована широкому читацькому загалу книжка якраз і є спробою виконати таку функцію.

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
директор Інституту історії України НАН України,
академік НАН України

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Друга світова війна принесла мільйонні жертви. Це вбиті внаслідок бойових дій та каральних операцій, знищені під час широкомасштабних акцій нацистського режиму, померлі від голоду й різних захворювань. Місцем смерті для майже 1,5 млн осіб став концтабір Аушвіц, що діяв від 20 травня 1940 р. до 27 січня 1945 р. поблизу польського містечка Освенцим, – один із найбільших комплексів концентраційних таборів і найвідоміших людству символів Голокосту. Крім євреїв (яких ця «фабрика смерті» в межах «остаточного вирішення єврейського питання» позбавила життя до 1,1 млн осіб) тут, за результатами дослідженнями польського історика Францишека Піпера, загинуло 140 – 150 тис. поляків, 23 тис. ромів, а також тисячі французів, українців, росіян, представників інших національностей з багатьох країн Європи.

Після війни, коли на території колишньої гітлерівської катівні рішенням керівництва Республіки Польща було створено державний музей, уряди інших держав почали облаштовувати національні експозиції, які розповідають про жертви, поневіряння і страждання їхніх громадян мільйонам відвідувачів із різних куточків світу.

Україна впродовж десятиліть не мала такої можливості через свою бездержавність. Десятки тисяч українців – військовополонених, оstarбайтерів-утікачів, учасників руху Опору, закарпатських євреїв, яких мордували та знищували в Аушвіці, – підпадали під безлику формулу «радянські люди». Про українських політичних в'язнів, які потрапили до концтабору за свою самостійницьку діяльність, узагалі не згадували з ідеологічних причин. Водночас широко тиражувалася або нав'язувалася теза колаборації окремих українців у різних структурах табірної адміністрації. Тому пересічному європейцеві словосполучення «українець – в'язень Аушвіцу» видавалося нонсенсом.

Лише у 2009 р. на виконання плану заходів з реалізації домовленостей Президентів України та Польщі було сформовано «Міжвідомчу робочу групу зі створення концепції української національної експозиції у Державному музеї Аушвіц-Біркенау», членами якої стали представники Міністерства культури і туризму України, Державного комітету архівів України, Українського інституту національної пам'яті, науковці Інституту історії України Національної академії наук України та Національного музею історії України у Другій світовій війні. Проблему українців – в'язнів Аушвіцу, було піднято до найвищого рівня, але ідею національної виставки в Державному музеї Аушвіц-Біркенау в Освенцимі не реалізовано й дотепер.

У межах комплексного дослідження та експозитарного втілення теми «Українці – в’язні колишнього нацистського концентраційного табору Аушвіц» співробітниками Меморіалу проводиться велика археографічно-пошукова робота: опрацьовуються документи в центральних та обласних державних архівних установах; розповсюджуються спеціальні анкети-опитувальники серед колишніх в’язнів табору або їхніх рідних; здійснюються науково-пошукові експедиції; активно комплектується фондова тематична колекція. Ці заходи дали змогу: зреалізувати тематичні експозиції «Концтабір Освенцим – український вимір» (2008 р.), «Задля пам’яті» (2008 р.), «Нам довго снилася війна…» (з історії дитячого будинку № 13 м. Києва)» (2012 р.), «Концтабір Аушвіц – український вимір» спільно з Українським інститутом національної пам’яті (2015 р.); закумулювати понад 300 різнопланових історичних джерел, а також зібрати відомості на 2 129 жителів сучасної України – колишніх в’язнів табору.

У розділі «Наукові дослідження» пропонованого видання вміщено статті вчених і музейників, що відображають рівень сучасних фундаментальних знань, історичної пам’яті та державної комеморативної політики в цій царині.

У частині «Письмові та усні спогади колишніх в’язнів Аушвіцу» презентовано транскрипти 15 відеоінтерв’ю, записаних науковцями Національного музею історії України у Другій світовій війні (14) та Івано-Франківського краєзнавчого музею (1), а також спогади-сповіді Павла Гребенюка й Віри Дехтяренко (Литвиненко). Усі їх подано без купюр, мовою оригіналу, зі збереженням стилістики й лексики респондентів та авторів. Кожен его-документ супроводжують розлогі коментарі до історичних подій, прізвищ, маловідомих географічних назв, довідки про згадані в тексті нацистські, радянські та польські концтабори, німецькі промислові підприємства, на яких працювали українські в’язні.

Важливе емоційне навантаження несе розділ «Мовою музейних джерел», в якому містяться табірні номери трьох в’язнів, світлини, особисті документи, епістоли, оригінальні речі з фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, а також фото з картотеки «Новоприбулі в’язні» та свідоцтва про смерть бранців із архівних фондів Державного музею Аушвіц-Біркенау. Зауважимо, що зазвичай у колишніх ув’язнених не збереглося майже нічого з таких речових реліквій. Із табірним життям вони часто намагалися розпрощатися, знищуючи всі спогади про своє минуле мало не в першу годину після визволення. І ці зібрані музейниками по крихтах унікальні предмети додають глибини розумінню пережитого бранцями.

Серед відібраних для публікації – матеріали кількох десятків персоналій, представників різних національностей, регіонів України та політичних поглядів. На особливу увагу заслуговують реліквії Мовзеша Каца й Тільди Галперт (Аккерман) – депортованих до Аушвіцу закарпатських євреїв, Григорія Юрчука – військовополоненого червоноармійця, Дори Кардовської (Гіммельштейн) – радянської підпільниці, Марії Гуменюк (Сергійчук) – остарбайтерки, Лідії Біль (Гоянюк) та Ярослава Рака – учасників українського визвольного руху.

Науково-документальне видання такого формату, об'єднуючи напрацювання музейників та істориків у справі увічнення пам'яті жертв Аушвіцу, вперше у вітчизняній історіографії синтезує розлогі тематичні концтабірного життя в умовах нацистського режиму. Воно є спробою наукової реконструкції колективного портрета мешканця України, який перебував у цих таборах і міг мати різні ідеологічні орієнтири, життєві стратегії, соціальний статус.

Науково-довідковий апарат праці становлять: список українців чи вихідців з України – в'язнів Аушвіцу (станом на вересень 2019 р.), біографічні довідки персоналій, іменний та географічний покажчики, а також перелік умовних скорочень. У багатьох із поданих життєписів колишніх бранців бракує деяких сегментів через особливості їхньої боротьби в умовах глибокого підпілля до ув'язнення в Аушвіці та життя в еміграції після концтабору (переважно це стосується учасників українського визвольного руху).

Маємо надію, що презентоване видання сприятиме активізації науково-дослідницьких зусиль у цій тематичній царині, формуванню інклюзивної, виваженої меморіальної політики і буде корисним усім, хто цікавиться студіями геноцидів.

ЛЮБОВ ЛЕГАСОВА,
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного музею історії України у Другій світовій війні,
заслужений працівник культури України

Табірний № 65196 Ольги Клименко.
Аушвіц, 1943 р.
Фонди НМІУДСВ. — КН-12432. — РТ-1088.

Табірний № 77403 Олександри Сергійчук.
Аушвіц, 1942 р.
Фонди НМІУДСВ. — КН-247674. — РТ-3496.

Табірний № 128735 Івана Чуприна.
Аушвіц, 1942 р.
Фонди НМІУДСВ. — КН-250260. — РТ-3513.

Загальний вигляд Аушвіцу-Біркенау.

м. Освенцим, 1945 р.

Фото Володимира Юдіна – військового фотокореспондента газети

“За честь Родины” 1-го Українського фронту.

ЦДФОКА ім. Г.С. Пшеничного.

**Штани невідомого радянського військовополоненого,
в'язня № 17344.**

Аушвіц, 1940-ві роки.

Фонди НМІУДСВ. – КН-12998. – РТ-864.

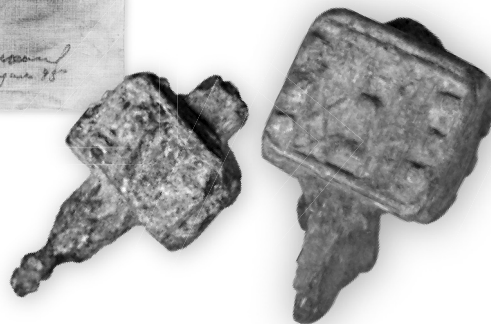
Лялька. Із серії "Освенцим".

1945 р.

Художник – Зиновій Толкачев.

Папір, олівець.

Фонди НМІУДСВ. – КН-81333. – ОМ-969.

Дрейдли (дзиги, якими єврейські діти бавилися на свято Хануки).

Польща.

1930–1940-ті роки.

Фонди НМІУДСВ. – КН-262658-262659. – РМ-2228-2229.

Рядовий Павло Заливакин.

м. Берлін, 1945 р.

Фонди НМІУДСВ. — КН-267381. — Ф-34171.

Лист П. Заливакіна до дирекції Меморіального комплексу (фрагмент).

м. Свердловськ (нині — м. Довжанськ Луганської області).

Листопад 2008 р.

Із листа: "До Аушвіцу наш транспорт прибув пізно вночі..."

Вагон оточили СС із собаками. Йшли пішки 1,5 км...

Тиждень потому відправили на Буну...

Рівняли майданчики для будівництва. Дош, сніг...

Впав, немає сил. До крематорію.

Наприкінці грудня наша команда повернулася до центрального табору...

Вішали, били, саджали під електричний струм між огороженням,

розстрілювали, вбивали голодною смертю, у лікарні вбивали уколами,

операціями без наркозу, проводили фільтрацію по блоках

(тобто до крематорію)..."

Фонди НМІУДСВ. — КН-267380. — Д-67789.

В Аушвіцу наш транспорт прибув пізно вночі. Вагон оточили вагони СС з собаками. Йшли пішки 1,5 км. Собаки разувалися, ми думали оти чие порвуть на куєки. Охраня кричала, што отавая Бити ногами и плетью. Охвотил унос и страх. В лагерь зашли зробоваз тащича. Мерфий город. Зато утром и днем Шцель, Шцель, Шцель. Через две недели, час справили на Буну. Это фронтан Аушвица. Неболько деревнянок баракы за пробелкой. Ровняли площадку под строительство. Дощ, снег целый день под открытым небом. Заболела температура и диарея, мучились дет. Упал сил дет в крематории. В конце декабря часть команд вернулись в Аушвиц. Добрий дзень я вяртал в центральном таборе. Я товарища воторий ехал с нами з Буну. Он мол земляк Симоненко И.П. Грохал? За врозь прибували в Аушвице сючэ повичтэ это од чотроичный франциали в КХ Кобе на земле, я чинудет, своим эти дали в городе Штугартэ. Час орестовичи и проадн-Бити, подвешивали и зроболив так, как члеший гдаль францили. Я когда он спрашивал. Сомамолодеч я вважал-да. Я това товарищ настоящий францил в Аушвице отравил в КХ Лахачу. Из Лахачу-транспортом в Аушвицу. Это было в октябре 1942г.

